

Glion e la Foppa d'antruras e ded ozilgi

Objekttyp: **Chapter**

Zeitschrift: **Romanica Raetica : perscrutaziun da l'intschess rumantsch**

Band (Jahr): **13 (1998)**

PDF erstellt am: **23.07.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

2. Glion e la Foppa d'antruras e ded ozilgi

(En: *Il Glogn* 1946, 119-147)

Questa lavur de Glion e la Foppa, scretta avon 50 onns, dat maletg ed impressiun dil stadi de patertgar e scriver d'in tut auter temps. Sur della prehistoria ed ils moviments ed ingress de pievels, dattan novas retschercas era novs resultats. Mo tuttina, bia para ded esser stau eri. Era cul lungatg dev'ei auters problems. Versiuns de terms historics, geologics devan de sbatter. Mo tuttina in document - ord autras sferas.

Legend ed excerpond interessants plaids, expressiuns, tradiziuns popularas dellas differentas annadas dil Glogn per nossa ovra nazionala, il Diczionari romontsch grischun, savein nus buca far cunmeins che d'exprimer nossas admiraziun per la gronda ed impurtonta lavur prestada da *prof. G. Gadola*. Uonn compara gie la vegnavla annada! Dallyas empremas emprovas dils emprems Glogns tochen viasi allas pli recentas, tgei progress! Translaziuns ed adattaziuns ein dagitg svanidas per far canorta a descripziuns culturalas, a novellas originalas, a praulas e getgas romontschas de mur e savur. Ils davos onns ha il Glogn ughegiu in pass tut aparti impurtont cun dar a mintga annada la fatscha culturala d'ina de nossas valladas romontschas. Cunzun quella nova mira, sauna e clara, dat all'ovra slonsch romontsch, unitad e cuoz permanent.

Uonn tucc'i la Foppa! Ses representants han stuiu semover e dar suatientscha allas buntganadas davart il redactur dil Glogn. Il mistregn dil *buntganem* capesch'el oreifer, bunamein schi bein sco quel dil lungatg! Nus lein tuttavia buca prender si en mala part igl *ieli da costas*, anzi, engraziar pil stausch e se-spruar cun pauca peda de porscher in cuort ed incumplet maletg de Glion e della Foppa, gest tschun minutas avon che la stampa siari las portas alla davosa artga dil Glogn 1946.

Ils merets de Guglielm Gadola serestrenschan segir buca mo alla redacziun della scartira culturala dil *Glogn*. El ei in dils pli fritgeivels, robusts e solids scribents e historiografs romontschs. Biars onns ha el era redigiu cun atgna perseveronza igl Ischi.

*Glion ... Matta semionta sin prada flurida
paras, marcau sur las rivas dil Rein.
Siu ramurar amurus ti surprida
Laias entrar sco l'amur en tiu sein.
Pezzas fan guardia, ils grauns che cantinan,
tei durmentond sco la mumma gl'affon ...
Vias e tuors e curnischs sescutinan
veglias canzuns d'Iliande, nies Glion.*

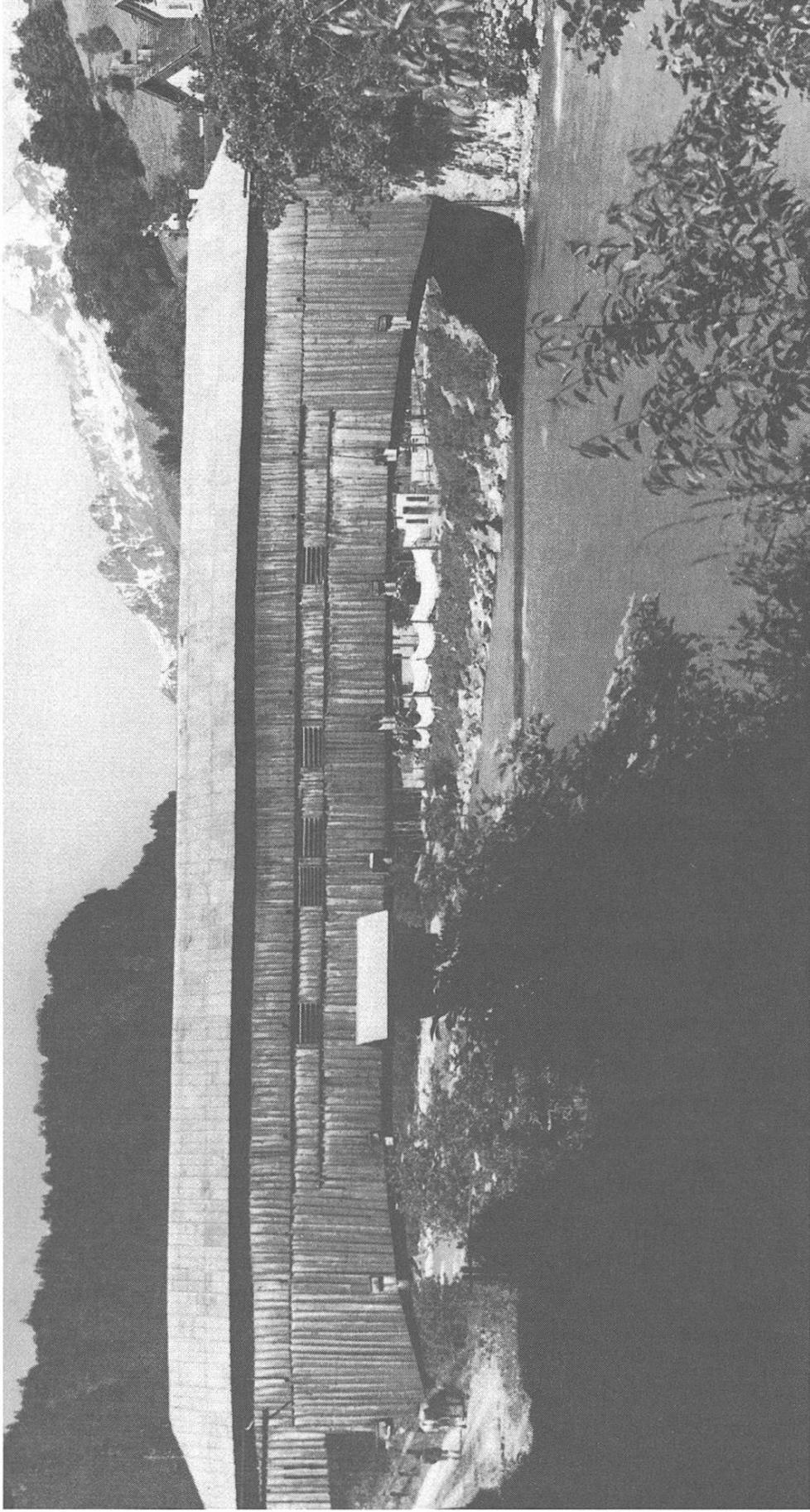
Sep Mudest Nay 1939

Quella stupenta visiun en poesia gi cun paucs plaids tut quei che fuss de palesar ad olmas sensitivas. Quei ch'ei semiau schi profundamein lein nus sussentar a nova veta. Schar tschintschar e discuorer il Rein dils vegls tschentaners vargai. Schar scutinar en nossa ureglia tuors, vias e curnischs las veglias canzuns d'Iliande spel Rein. Il Rein che cuora per miez Glion ora ei il maletg stupent, che ha giu dau dapi tschentaners il simbol agl empren marcau sur las rivas dil renomau flum: il Rein blau che sederscha tras ina cruna d'aur.

Tut humiliteivels e mudests daventa oz il viandont che s'entarda mirond in mument dalla oreifra punt lenn a tschallatond las undas dil Rein enviers la mar. Igl ei la visiun dil present che daventa ad incontin vargau, dil present che maglia il futur e schendra temps passai. Conta legria e conta tristezia ha quei flum cumpartgiu e mitigau el passau als habitonts de sias costas. Las auas passan e sederschan egl infinit della mar, setschentan e retuornan serenadas puspei dalla pezza. Il cuors dil mund! El decuors dils millenaris ha il Rein cavau sia memoria giu afuns en nossa val gitg avon che memoria de carstgaunadad arrivi. Da quei temps misterius, urdius viaden en vels dil stgir passau, ver enzacons plaids che gidan a far capir l'impurtonza de nossa gronda e biala casa: la Foppa.

Documents veseivels e nunveseivels

Il pli vegl document dil Grischun ed in dils pli impurtonts della Svizra in summa ei il *testament de Tello*, enten il qual quei grond uestg de Cuera schenghegia 765 ses gronds beins privats

La punt de l'enn baghegiada 1850/51 cun siu fin tetg e las sis barcunadas che devan al viandont l'egliada concentrada
silla ruasseivla cuorsa dil Rein viado encunter Sagogn e Castrisch. La fotografia datescha d'avon 1931.
Gliez onn ei l'annexa da vart orientala per pedunzs vegnida fatga.

schischents ella Foppa alla claustra de Mustér. Gia en quei document compara in grond diember de nos bials numms de vitgs, praus e pradas della Foppa. Il testament de quei davos Victorid lai era percorscher tgunschamein che ils beins della Foppa erien gia da lezzas uras cultivai ed administrai fetg bein, dotai da clavaus, truaschs e bargias che circumdavan las cuorts centralas e las casas segnerilas. Sper uauls, alps, pastiras e praus dev'ei surabundontamein ers de grond valzen, cunzun ella Foppa. Gia conducts ded aua per schuar muncavan buc, e sin nossas terrasas paradavan curtgins de puma e tscheu e leu schizun vegnas.

Sche nos vitgs el priel della Foppa ed en tschupi sils aults tut en rudi vevan gia 765 lur bials numms romontschs, lur praus e muvels, cuorts e clavaus, quasi sco oz, sche caztga ei aunc de pli de sfullar vinavon anavos el temps vargau. Denton avon lessen nus schar plidar il testament de Tello verbalmein, silmeins quei che pertucca Glion, schegie che Sagogn para ded esser stau il sez il pli impurtont dils Victorids, probabel lur sez permanent avon che seretrer a Cuera.

Il document gi: Item villam meam *lliande* salam cum cellario, cum omnibus, quae circa ipsam salam haberi videntur, ex integro: torbaces, tabulada, barecae, curtes, ortus, omnia cum introitu suo, quae circa ipsam curtem haberi videntur, quae ad me legitime pertinent, ex integro; agrum subter *Lobene* modiales sexaginta, confinientem in sancti Martini; ... etc. – Quei fuss per romontsch: «*Plinavon mia cuort centrala a Glion, la casa segnerila cun tschaler e cun tut quei che schai entuorn quella casa segnerila, senza excepziun: truaschs, clavaus, bargias, cuorts, orts, tut cun siu agen ingress, tut quei che stat entuorn la cuort centrala ed auda per dretg a mi, senza excepziun. In èr sut Luven de 60 mutschs, il qual stauscha encunter il bein de S. Martin; in èr Aflupio de 15 mutschs, che confina cul bein de Sontga Maria; in èr Aflupio de 6 mutschs, che fa cunfin cul bein de Quartinius; in èr a Roncale de 6 mutschs; in èr avon il vitg de 6 mutschs che dat encunter la via; milsanavon in prau a Campaniola de 10 purtadiras che stauscha al bein de Sontga Maria; in prau a Longorione de diesch purtadiras che confinescha cun il bein de Sontga Maria*» etc. – Il mutsch (latin = modius, modiales; engiadines = möz) corris-

La *Casa nera* steva avon sia disfatga 1903 a Sontga Clau-sura el liug della posteriura caplutta digl Institut s. Giusep. 1903 vegnan leu alla glisch restonzas della veglia caplutta de s. Giusep. Quella era stada bandunada durant il temps della reformaziun epi disfatga.

punda ad ina mesira de circa 2-3 curtaunas graun de sem ed al toc frust al qual quei sem tonscha. Ina purtadira ni menadira (latin = onera) al toc prau che porta in tal quantum fein.

Plinavon vegnan surdadas alla claustra ils uauls e las fritgeivlas terrassas de Glion, las alps *Naulo* (= Naul), *Mendane* (= Mundaun). La gliesta de beins entuorn la cuort centrala de *Secanium* (= Sagogn) ei aunc pli liunga. Per il num ded oz de Falera stat ei el Testament = *Falaria*, per Castrisch = *Castrice*, per Flem = *Fleme*, per Luven = *Lobene*, per in bein sil Crap de Sevguin (Samuns) = *Supersaxa*, per Breil = *Bregelo*, Rueun = *Ruane*, Vuorz = *Vorce*, Schlans = *Selauno*, Dardin = *Ardunae*, Danis = *Anives*, Trun = *Tauronto*, Ruschein = *Rucene*, Riein = *Renio*, Andiastr = *Andeste*, Valendau = *Valendano* etc. Quei fuss principalmein ils nums de vitgs ch'il testament cuntegn ed enten ils quals el veva ses beins. Ella Lumnezia para che igl uestg Tello possedeви paucas possessiuns privatas. Pertgei da quella cuntrada vegn ei getg nuot. Denton vegn sper *Sagogn* (= *Secanium*) e *Glion* (= Iliande) la cuort centrala de *Breil* numnada.

Cun quei ch'ei setracta dil pli vegl ed impurtont document de nossa historia e che tschontscha principalmein de relaziuns della Foppa, vein nus dau ad el la duida impurtonza.

Era linguisticamein ei il document interessants. Plaids sco *tabulada* = clavau, *barecae* = bargia, *torbace* = truasch, *fenile* = faner, *solario* = zuler, *caminata* = tgaminada, *prada* = prau, frust, *stabula* = stalla, stavel, *celario* = tschaler, ed aschia vnavon, ein gia per part romontschai, pia pri neu ord la terminologia dil pievel puril romontsch, empau latinisai e frisai dal sribent dil testament.

Sche nos vitgs el priel e sigl ur della Foppa ein menzionai gia 765 da Tello, gia en plena fluriziun, cun praus ed ers, curtgins ed Orts, pradas e vegnas, ston gia gitg avon haver existiu els medems loghens impurtontas culturas, vitgs ed uclauns. Ei se-capescha che gia ils Romans suenter lur invasiun digl onn 15 avon Cristus han dau a nossa tiara instituziuns, cunzun lur lungatg, ed era transformau empau isonzas e cultura. Mo fetg biars nums de nos vitgs ein dai e formai da pievels che vivevan sin nies intschess avon che ils Romans arrivien, gie schizun avon ch'els seigien daventai ina pussonza mundiala.

Las pli recentas excavaziuns a *Surin* (Lumbrein) sil *Crestaulta* e si la *Mutta* de Falera han mussau claramain atgna disposiziun de camonas e speciala cultura che regeva en ed ord lur avdonzas schurmegiadas. Quei pievel d'avon varga 3000 onns enconuscheva gia la cultivaziun dil graun, la tratga de biestga e d'alters animals de casa, manischava cun inschign beinenqual mistregn, capeva oreifer de far aults e fermes mirs schetgs de fundament, casaments de primitiv lattu e postaments, possedeva fuorns de vischala de tiara cotga, fuormas de vischala de bien senn artistic e de admirabla dimensiun. Interessant co il pievel de quella èra sefultscheva a garnugl sisum e tochen onsum in bi crest, eligius per lur ucliva e dimora. Crestaulta e la *Mutta* de Falera dattan biala perdetga probabel d'ina gronda e derasada cultura existenta da gliez temps. Il futur vegn a sclarir quels misteris in tec alla gada. Vevan quels pievels forsa inimitgs pli rubiestis e de pli primitiva cultura, ch'els stuevan se-retrer silmeins en prighel e da notg sisum ed onsum teis crests armai? Vevan els de sedustar d'animals scarponts?

Tgi sa quei! Il stgir dils millesims zuglia en stgiraglia nebla il remarcabel cunfar e trafficar de quels pievels ded isonzas e veta mai sudida. Sappi Dieus sch'ins vegn plaun a plaun a frida de discuvierer cun zappa e badel novas semegliantas avdonzas dagitg stulidas, da pievels stizzai ed emblidai.

Buca mo alla scienza della pala, als archeologs, mobein era als umens dil lungatg, als filologs, tucc'ei de sligiar quels problems complicai e stgirs. Cun forzas unidas vegn ins plitost alla glisch. Quei ch'ina sa buca explicar sa magari l'otra scienza. Las excavaziuns della *Mutta* e de *Crestaulta* dattan perdetga de habitonts che vivevan en nossa tiara gia 1200 avon Cristus, probabel in pievel illiric che secasa e semischeida cun in pievel gia sesents, carteivlamein de provegnientscha *ligurica*.

La cultura de *Grepault* a Trun e d'alters loghens, cunzun ell'Engiadina, tschontscha perencunter d'ina secunda vegnida de pievels venezian-illirics entuorn 400 avon Cristus. Nums ch'ins tegn per illirics ein: *Plessur*, *Andiast*, *Vrin* ed auters. Quella èra illirica mischedada cun la populaziun indigena (mischeida ligura-illirica) ha dau ils Rets, numnai aschia dals Romans.

A Mesauc ed el Puschlav secasan el medem temps, 400 avon Cristus, pievels *celtics*. Mo era ina partida numns de vitgs della Foppa, Cadi e Giadina e dil Grischun central muossan derivonza celtica, p.ex. *Breil, Dardin, Razén, Brinzouls, Ardez*.

Suenter las retschercas de *J. U. Hubschmied* ein pilver el medem temps culs Celts a Mesauc e Puschlav autras gruppas della medema schlatteina penetrai sur *Diesrut* e *Greina* viado tras la Lumnezia tochen Glion e secasai empau dalla val siaden e giadora. Quei eran ils *Lepontins*, in pievel celtic che viveva ell'ault'Italia. Quels han lura giu, tenor quei ch'ils numns locals celtics muossan, ina certa influenza ella Foppa.

Il plaid Lepontia ha, suenter Hubschmied, dau il num alla Lumnezia, en vegls documents *Leunicia, Legunitia* etc. Il pievel lepontin fuss pia el medem temps culla secunda vegnida dils *Illirics* neu dil maneivel orient sestuschaus si dil meridiun a Mesauc, Puschlav e sur Diesrut e Greina en Surselva. Era *Glion* ed *Ilanz* ein de derivonza celtica e van omisdus anavos sin ina fuorma *ittu-landas* che vul gir ton sco *logs de graun, irals de scuder*. La pli veglia fuorma documentada per il num de Glion ei *Iliande* el testament de Tello.

Era semanticamein, quei vul gir secund il senn della caussa, po quella explicaziun dil num de Glion star. Il remarcabel priel della Foppa, enten il qual il suleagl cuoi bravamein da stad e madira aunc adina tgunschamein ault e bi terc, ers mellens sco buglient aur, el temps miez perfin numerusas vegnas, ha fatg daventar Glion gia baul ina cucagna de garnezi.

Cun quei lein nus schar d'ina vart quella scienza plitost greva e stgira e mo menzionar tgei *Pader Carl Hager* relata en sia ovra impurtonta sur della plontaziun en Surselva, numnada-mein ch'il priel della Foppa hagi ussa dau si per gronda part la cultivaziun dil graun en favur de prau e pastg per la tratga de biestga, che pli baul vegnevi cultivau bia terc, megl, garnezi de tutta specia, ed en logs perfin la vit.

Per explicar quella gronda fritgeivladad el *Priel la Foppa*, la puma excellenta de fin suer alpin, ils fretgs savurus, stuein nus el decuors far attents il lectur silla unica formaziun de quei toc tiara, numnada la Foppa. Perquei empau geologia e geografia!

La prehistoria

Nus havessen bunamein tschaffen de far ussa sco tons tractats filosofics dil temps-miez, de reiver en pass stravagai viasi els temps stgirs dell'emprema tgina dil carstgaun, el *paradis*, e d'entscheiver leu cun la historia de Glion e la Foppa! Gie aunc pli garmadis seigi nies cunfar: in cuort maletg della formaziun de nossas *Alps* e della Foppa en special, la quala ei lura daven-tada schi migeivla e fritgeivla avdonza, gie veramein in parvis per ils emprems avdonts della Foppa e tochen viaggiu sil gi ded oz.

Nossas *Alps* che s'extendan en in artg naven da Marseille e Nizza tochen vi a Vienna e Triest, e che siaran en, ensemen cugl Apennin, la Planira dil Po, valan lunschora per la pli biala muntogna dil mund. Siu tscherchel dadens mesira naven dallas duas mars, *l'adriatica* e la *ligura*, 750 km, igl artg dado buca meins che 1300 km. Il spazi de quei artg triumfal dellas Alps cuvress silmeins tschun Svizras. El ei seformaus duront la sfreidaziun della rucla buglienta dil mund d'avon temps immens. Quei ha duvrau de pli temps che de sferdentar ina brava pulenta! La crusta dil mund ch'ei vegnida freida pli spert ch'igl intern aunc oz buglients, vegn memia gronda. Aschia rumpa la crusta viaden, fa fauldas in'en l'autra ed ina sur l'autra, gest sco ina vistgada tagliada pli gronda che la persuna, sto better fauldas sin tuts mauns. Il giug dellas forzas elementaras ha gest bess las fauldas e rubaglias de greppa en nossa cuntrada. Quei para a nus plitost in schabetg. Il liug de schluppadira d'in truffel ni meil che vegn cotgs ha la medema explicaziun: igl ei quei il liug il pli fleivel della surfatscha.

Quei greppam stuschaus ensemen crusta sin crusta, da dretg e da seniester, veva el temps prehistoric ina altezia de circa 30'000 m sur nus. Pia veva nossa tiara da lezzas uras tut in auter aspect!

La destrucziun e decomposiziun de quei stravagant massiv entscheiva denton cuninagada. La lavur continuada de sulegl e plievguas, de neivs e purginas, de glatschers, darguns e flums furitgonts duront milliuns ded onns ha smulau e sbuau, purtau e menau naven bia de pli material, grava e glera, bollers, gliets

e sabluns che quei ch'ei aunc oz veseivel en fuorma de vals, cuolms e pradas. Mo pli ruinas ein restadas en comparegl culla massa primitiva; denton ina ruina de bellezza ed avdonza pli cumadeivla che quei ch'il baghetg original d'avon tons milliuns onns vess saviu dar a nus.

E gest enamiez la pli interessanta muntogna dil mund, ellas Alps, stat il Grischun cun sias 150 valladas e nundumbreivels vallets ligiai in cun l'auter cun tons pass e passets. Buca meins che 600 lags alpins resplendan el suleagl della damaun gi per gi! Ed enamiez il Grischun stattan las valladas dil Rein, ed enamiez la vallada renana, gest a mesa via denter Mustér e Cuera, la *Foppa*, ed ella Foppa, dad omisduas varts d'in renomau flum, stat igl *emprem* marcau sur las rivas dil Rein ed il *sulet* marcau *romontsch* sin tiara!

La val principala dil Rein era ad in cert temps prehistoric sco tut las autras vals de nossa muntogna bia pli aulta, circa sco la Giadina ded oz. En quei stadi dell'erosiun formavan las terrassas de Sursaissa, Breil, Flond, Ladir, dil Crap Sevgein etc. il funs della val, e per la Lumnezia tut las terrassas dils vitgs ded oz. Quella *vallaulta* era stada formada e stuschada rodonda dals glatschers viandonts dil temps glacial. En quella epoca vargavan ils glatschers varga 1000 m sur il Glion ded ussa siadora e tunschevan tochen als hodierns confins svizzers. Nossas muntognas pli bassas, sco p.ex. il Pez Mundaun, eran sut glatsch perpeten. Aunc oz vargan gie mo ils de trei- e quatermelli cun lur tgaus ord il glatscham. Era quella massa glaciale ei mo pli restonza e ruina falombra dil temps della glaciaziun. Digl imposant vestgiu patriarcal che fitgava pei giu el funs delle vals, ein mo paucas scrottas restadas, che tonschan mo alla pli aulta pezza sur onn per bi culier alv entuorn culiez.

Tschessond tec a tec ils glatschers el decuors de nundumbreivels onns prehistorics, secava il Rein sco de badellar cun pala e zappun adina pli e plinensi en nossa val, magliond e purtond naven il material che ils glatschers tschessonts, boas e scheltiras mettan en costas sper via. Plaun a plaun eis el sefuritgaus tochen sisum nossa val e secavaus anoragiu cun forza bracca giu sil funs fluvial ded oz. Nua che las auas dils flums laterals sebettan giadora ella val principala, sefuorman foppettas rasa-

das cun glera, crappa e sablun, ina specia de deltas. Fetg expri-
mius ei il delta che il *Glogn* sco flum lateral de num ha schaffiu
el decuors dil temps sil funs de Glion. Cun sia aua gronda e
greva ha el gidau grondamein a formar e slargiar il *Priel* la
Foppa.

Sia gronda forza ha a siu temps fetg probabel stuschau il letg
dil Rein en in uliv caraun viaggiu encunter Lags e Flem e gidau
a formar quella terrassa. Igl ei buca sclaus, ch'il Rein, sfurzaus
dal *Glogn* vi encunter ils cuolms de Flem, hagi buca sutminau
la muntogna ed aschia gidau a caschunar pli tard la bova
gronda dil *Crap de Flem*.

E quella bova prehistorica ha giu gronda art e part alla for-
maziun definitiva dil priel la *Foppa*. La massa curdada giu ella
val ei melli gadas pli gronda che la bova historica de Goldau.
Ella ha stuppau en in gienà il vau dil Rein e *Glogn*. Cheu en-
tscheiva in lag immens, il *Lag la Foppa* a seformar. El tun-
scheva tenor calculaziuns tochen Trun e sesalzava tochen sillas
terrassas bassas sur Glion. Aunc oz vesan ins ils plauns de delta
ch'ils flums entronts da tuttas varts el lag han formau: igl ei il
Plaun Maria, il *Plaun sogn Martin* ed il *Plaun Bargias* si sut
Sevgein. La davosa ulivada alla *Sala naturala* della *Foppa* ha
senza dubi quei grondius lag dau.

Negliu egl entir intschess dellas Alps ha ina bova giu talas di-
mensiuns e dau alla vallada fuorma schi singulara. La surfa-
tscha dil sbuau mesira 40 km² e sia massa 12 km³. Sia altezia ei
de 600 m e la cavorgia ch'il Rein ha rut tras ei 400 m profunda.

La cavorgia dil Rein ei daventada mo plaun a plaun. Leu nua
ch'il mir della bova era il pli fleivels sballunan las auas en aulta
cascada giu ellas profunditads. En hanau magl e remagl passa
la pella la porta e sbassa e slargia cul temps il mir della bova.
Cul tschessar dil rempar tschessa el medem temps ad in tsches-
sar il *Lag la Foppa*, e nundumbreviels onns ein gia passai dapi
ch'el ei svanius dil tuttafatg, gitg avon ch'igl emprem car-
stgaun tschenti pei en nossa tiara. Ussa admirein nus, e cunzun
ils jasters, la gagliarda cavorgia de Valendau e Versomi; pli
baul vess ins gudiu sigl ur della *Foppa* la splendor dil remarca-
bel ed immens lag de butschida. La natira ella muntogna ei
adina e dapertut biala, en tuttas modas e da mintga liug anora

dat ella novs aspects; ella fa ses zambagls e maherlis senza nossa veglia e nies turschar. In pli grond che nus, paupers flei-vels, regia e diregia il mund ed igl universi.

Oz stat igl uaul grond de Flem, Versomi e Valendau sigl in-tschess dil sbuau; el tschunca la libra vesta della vallada. Da vegl enneu ha la bova de Flem impediù il stretg contact de sura e sut. Igl ei pia de capir che la Foppa ha en certs graus formau in centrum ded atgna tempra culturala e dil lungatg duront tschentaners. Perfin il clima vala per tut aparti buns, per part pervia della bova che retegn l'aura sut e dat alla Foppa fuorma de butschida ovala.

Igl ei bein singular e remarcabel ch'ins sto per arrivar giu Cuera da Glion anora igl empren sesalzar silla vart da Flem sin 1100 m, e silla vart da Versomi sin 940 m, ferton che Glion ei cun 700 m sur mar il pli bass liug della Surselva. Igl ei bein interessant che la via meina per ira della val giuadora igl empren quasi schi ad ault sco quei che Mustér stat. Pér la viafier retica ha surventschiu la cavorgia e quei ca. 20 onns suenter che la via Panaduz-Glion ha giu tagliau la costa dretga della prigulusa stretga dil Rein anteriur igl onn 1881.

Il vegl cumin de 'Glion e la Foppa'

Per capir il svilup colonisatori de nossa tiara ed en special quel della Foppa e de Glion, sespruein nus de dar ina cuorta survesta dils fatgs e stadis economics, giuridics e culturalis che succedan atravers 2 millesims tochen als indrezs ed alla consti-tuziun ded oz. Sur della historia de Glion e la Foppa orientescha nus prof. dr. *F. Purtscher* en stupenta ed extendida moda. Nus schein suandar cheu en translaziun ses plaidis:

La fuorma primitiva della colonisaziun per gudignar funs per l'agricultura e tratga de biestga ei la *cuort* = Hof. La cuort era il centrum dell'occupaziun purila ed era dell'administraziun dil territori annex.

Enten luvrar il funs en quella moda davent'el plaun a plaun possess privat dils singuls ch'eran seradunai per luvrar ensemen ils beins d'ina cuort. Sper la cultura daventada privata sesanflava denton in territori comunabel buca urbarisaus, p.ex.

uaul, pastira ed alps. Quel udeva all'entira gruppà della cuort e marcava ils confins dils beins communabels. E gest quels beins communabels en fuorma de pastiras, uauls ed alps scaffeschan ina communidad d'interess economic.

La cuort era pia la pli pintga unitad economica che saveva exister per sesezza. Il pur en sia cuort retergeva pauc dad ordeifer. Ses armauls ed ils products agrars davan ad el tutta vivonda e vestgadira necessaria. Ses uaffens zambergiava el sez ed ils sulets mistergners ch'el duvrava fuvan: il fravi, il muliner, il calger ed il filtschè.

Denton s'extendeva la *communidad confinala* (Markgenossenschaft) magari sin in'entira val, ton che la pastira, uaul ed alps appartenevan economicamein a tut las cuorts dil territori confinal.

Sper quellas communidades economicas, che cumpigliavan per motivs geografics in'entira vallada, han ins era exempels de communidades confinalas en fuorma de vitg. Mo era quellas, aschi serradas sco ellas pon parer oz a nus, consistevan da pliras cuorts, dallas qualas derivan aunc oz las parts dil vitg. La cuort el vischinadi della baselgia era il vitg, ella significaziun primitiva dil plaid, pia per Glion si sper la baselgia de s. Martin. Il vitg cun ses vischins haveva siu *cadruvi* e cheu vevan liug las radunonzas: vegneva pia fatg vischnaunca. Al vitg *Glion-sura* apparteneva in grond territori che tunscheva secund il testament de Tello p.ex. ensiviars tochen la val de Valata cun ina partida cuorts che stevan economicamein entras comunabla pastira, alps ed uauls en stretga relaziun cul vitg. Cunzun *Glion-sut* e *Sontga Clau* demuossan, co pliras cuorts, ina damaneivel da l'autra, dattan origin ad in liug serrau.

Tier Sagogn p.ex. udeva in territori che mava da Flem tochen ils confins de Glion. Enteifer il spazi spatitschus de quellas duas communidades confinalas de *Glion* e *Sagogn*, eregian ils Victorids (preses en Rezia ed uestgs de Cuera) gia baul cuorts privatas, urbarisond gronds circuits cun lur dretg de runcar. Aschia havein nus gia duas specias de possessiuns ella Foppa.

Ultra de quei dev'ei silla campagna aunc in grond diember de purs libers che vivevan en uclauns ni isolai en lur cuorts. A

Glion, sco vitg gia formaus en temps roman, dev'ei libers cun atgna casa e cuort, dalla quala anora els luvravan o sil funs lur parcelas.

E sper tut quellas gruppas de populaziun e de dretg different restava ei aunc terren en abundanza ch'era buca urbarisau.

Pauc suenter che ils *Francons* daventan patruns de nosa tiara (536) entscheiva per 200 onns gitg ina colonisaziun sistematica dil territori selvadi senza segir patrun. Interest principal era de dominar en quella moda impurtonts puncts stradals, ils quals vegnevan segirai cun cuorts segnerilas en loghens strategicamein impurtonts. En Surselva surveglava la cuort segnerila de *Glion* la via sur il Lucmagn, l'entrada en Stussavgia e Lumnezia cul vegl pass dil Cuolmval e dil Bernardin vi a Mesauc.

L'epoca roman-francona scaffescha en quella maniera grondas possessiuns privatas enteifer las communitads confinalas gia existentas. Igl ei natural ch'ils gronds signurs cun lur beins dominan in tec alla gada la situaziun economica e suppriman tschellas gruppas en lur dretgs ed avantatgs. En certs territoris daventa l'influenza dils signurs aschi gronda ch'ella dispona era dils beins comunabels della communitad confinala e tschenta sur els, en fatgs economics, in administratur. Aschia semida la costituziun confinala de pli baul en ina costituziun curiala de dependenza; ed en siu svilup ulteriur, sin quei niev fundament, promova ella ils segneradis feudals.

Suenter ch'il retg retila ils beins usurpai digl uestg tochen ussa, daventa el il pli grond possessur territorial en Rezia. De gronda impurtonza ei la repartiziun territoriala en ministeris, enten ils quals el possedeva ses beins e ses specials dretgs.

La sedia dil minister de *Tuverasca*, al qual ministeri era la val dil Rein anteriur apparteneva, fuva a *Glion*. Cheu sesanflava era la baselgia della val ed aschia ei Glion era centrum ecclesiastic della gliend regala ella communitad confinala.

La partiziun en ministeris cun sias rigurusas normas economicas e giuridicas vegnan destruidas per part gia el 10avel tschentaner entras donaziuns ed emprests dils beins regals. La gronda part de quels beins dil retg survegn igl uestg. En quella moda daventa igl uestg per la secunda gada il pli pussent patrun della Rezia ed en special della *Foppa* e de *Glion*.

Suenter quellas ponderaziuns plitost generalas concernent il fundament dellas communitads giuridicas, suondan expectoraziuns politicas, economicas e socialas che han purtau alla reuniun e formaziun dil cumin vegl de *Glion* e la *Foppa*.

Dil bein regal dil ministeri Tuverasca haveva igl uestg survegni denter auter ella donaziun digl imperatur Lothar I (841) ina cuort rurala cun tuttas appartenenzas el liug de *Glion*. 960 surdat igl imperatur Otto I agl uestg Hartpert de Cuera denter auters beins en Rezia aulta igl entir segneradi che udeva avon ad in vasal Bernharn *in locis montanis*. Senza dubi setracta ei de beins ella *Foppa* ed en Lumnezia.

Entras quellas donaziuns resta all'entschatta digl llevel tschentaner mo in'umbriva pli dils beins regals e quei per la secunda gada. Cedend pia finalmein ils dretgs regals agl uestg, ed ad ins ed ad auters, svaneschan ils conts imperials alla fin digl llevel tschentaner. Ils dretgs spatitschai che restan aunc al retg, surdat el a certs vasals. Quels vasals imperials en Rezia han era el medem temps l'aula giurisdicziun sin territori digl uestg.

Igl ei denton ad interim buca de prender tutta impurtonza alla pussonza dils retgs en tiara, era dacheudenvi buc. Gest en Tuverasca restan ad el silla campagna aunc bia dretgs e quei cunzun ella *Foppa* aulta, vul dir il tschancun de Vuorz a Zignau. Igl uestg possedeve leu aunc pauc. Siu territori en Tuverasca era dil reminent fetg spatitschus e mo sur sia gliued er'el munius cull'aula giurisdicziun. Plinavon astgan ins buca emblidar in fetg grond per tschien de *Libers* en Surselva. Era ils signurs cun lur vasalladis dil retg eran aunc per il mument buca muni d'aula giurisdicziun.

Dil territori regal ed imperial de pli baul ella *Foppa* bassa (quei vul dir la *Foppa* ded oz), interessescha nus sur tut il capoliug fiscal dil ministeri Tuverasca de pli baul: *Glion*.

Glion-sut cun siu contuorn immediat formava gia dal temps digl uestg Tello 765 ina communitad confinala e la part sura in bein serrau dil retg. Il center de quei territori de confinalitad, ni della vischnaunca confinala en quei che risguarda l'economia, atgnamein il vitg, il *vicus*, sesanflava sco gia menzionau a *Glion*-sura, sil plattiu sper la baselgia de s. Martin; leu sesan-

flava lu era pli tard il marcau de Glion tochen il barschament caschunaus duront l'uiara denter il cont Ulrich Walter de Belmont ed il cont de Werdenberg 1352. A Sogn Martin fuva gie era la sedia dil capo-administratur dil ministeri a Tuverasca de pli baul. La *villa*, quei fuss la cuort segnerila digl uestg Tello, ed entginas cuorts purilas (culegnas) eran plinengiu ella vischionza della caplutta de s. Margreta de pli tard. La *famiglia* della gliend regala seconstitueva dad emploiai, da vasals, da purs libers e nunlibers. Ella formescha il fundament della populaziun de Glion-sura de pli tard. Il svilup ulteriur de Glion ei buca enconuschents e pussevils d'eruir, demai ch'ils documents dil 10 al 13avel tschentaner mauncan dil tuttafatg. Mo para ei che negins signurs hagian pudiu fitgar pei sco possessurs de cuorts e beins a Glion-sura; ils libers purs paran d'aver dominau en diember.

Glion viers Sevgein, Grep e Signina. Maletg de bialas siluettas. Casa Gronda, baselgia de s. Margreta, la tuor Brünegg, seniester la baselgia catolica. (Foto Geiger, Flem)

Deliberai pli tard digl organissem segneril fiscal, s'enfirmescha la communitad dil capoliug fiscal e daventa economicamein libra vischnaunca autonoma purila.

Tuttas damondas economicas e commercialas vegnan normadas en cusseida generala dils commembers della communitad. Quei daventa en lur radunonzas. Falliments encunter il regulativ pastoral e ded uorden dil vitg dertgavan els era en lur radunonzas purilas. Alla testa de quella dertgira e dil menaschi puril stava il cauvitg, il pastur ed il caucultira. Pér pli tard secumpletescha igl organ administrativ de plirs geraus sco representants de vischnaunca.

Glion en quella fuorma sura sviluppada survescha per in exempel fetg instructiv, co autoritads e competenzas communalas de marcaus e vischnauncas derivan scalem per scalem dallas communitads confinalas de pli baul.

Il maletg della vischnaunca rurala ni purila sura explicada vala alla ingrossa en lur organisaziun economica era per las ulteriuras communitads confinalas ella Foppa. En caussa economia fuva denton d'observar ina differenza. Enteifer ils confins de tschellas confinitads della Foppa eran secasai signurs territorials che possedevan tscheu e leu cuorts e beins. La confinitad de Glion resta libra en quei grau. Quels signurs sura menzionai duvravan la pastira cun pli gronds dretgs che tschels commembers della communitad. Senza lur consentiment astgavan ils dependents buca runcar uaul communal e pastira. Era il cauvishnaunca ed ils geraus vegnevan eligi dals signurs territorials ni silmeins sut lur influenza. Pia enteifer ina communitad confinala dev'ei pliras cuorts tributarias (Fronhöfe) consistentas ded ina partida beins purils cun atgna glied. De pli dav'ei in diember beins purils e cuorts en possess de signurs jasters. E tonaton restav'ei en mintga vitg della Foppa in tschep de libers purs, che disponeva en moda cumpletamein libra sur de lur beins. Puspei auters eran libers de persuna, luvravan denton sin funs jester. En quei viriveri de signurs, libers, nunlibers etc. capeschans ins ch'els signurs territorials se spruavan de seprofitar economicamein el senn sura descret. Negliu el territori numnaus: *Müntinen* ha enzacuras la vischnaunca denton piars tut sia independenza economica. In

fastitg de libertad ei adina restaus! Per tut las communitads confinalas ella Foppa ston ins constatar per fuorma caracteristica la costituziun confinala mischedada.

Mo Glion para, sco sura allegau, d'haver giu negins signurs cun funs e cuort enteifer siu territori confinal e la gronda massa de libers purs ha schaffiu ina situaziun economica e giuridica speciala, che ha fatg daventar il liug cugl onn 1300 in marcau cun dretgs aparti.

Il liug de Glion sco vischnaunca rurala autonoma ei sesviluppau ord la communitad confinala (Markgenossenschaft). Favorius da specialas condiziuns, va Glion en siu ulterior svilup viers ina formaziun de communitad *marcauila*.

La formaziun marcauila ei stada dapertut in moviment dils libers, buca dils nunlibers ed era buca dils libers e nunlibers ensem, mobein ei in stadi cultural promovius e schaffius exclusivamein dils libers. La populaziun d'in marcau ei pia buca la descendenza dil pievel suttamess ad ina cuort feudala de pli baul, biaronz dils libers sedomiciliai da ditg enneu ensem cun ils immigrai che suttastevan buca al dretg curial mobein acquistavan beins e dretgs tenor il dretg marcauil.

En quei senn ei pia *Glion* sco marcau sesviluppau ord la vischnaunca purila e rurala, e sia costituziun ei continuaziun logica della costituziun rurala. En confrunt cul vitg dil temps miez haveva il marcau dretg de far marcau, possedeve mirs de fortezia e surtut atgna dertgira exemta deducida dalla dertgira communal.

Il passadi dalla communitad rurala alla formaziun marcauila de Glion succeda alla fin dil 13avel tschentaner. 1289 ei Glion aunc vitg, mo in vitg cun dretg de far marcau. 1300 muossan ils documents per l'emprema gada Glion sco *marcau* cun mirs e burgheis. De descriver alla liunga ed alla lada tut ils eveniments e las midadas de domini, dallas complicadas relaziuns territorialas della Foppa, menass memia lunsch. Tochen igl onn 1260 haveva igl uestg buca mo regiu sur de ses possess el contuorn, mobein era administrau las possessiuns dil retg. 1274 retila retg Rudolf las tiaras dagl uestg e surdat ellas ca. 1283 als signurs de Vaz en fuorma da feudum imperial.

Gia 1299 croda la tiara en quella nova formaziun puspei en mauns digl uestg. En quei temps vegn probabel igl imperatur Rudolf e siu fegl Albrecht ad haver sligiau *Glion-sura* dalla dertgira dil cumin e dau al marcau atgna giurisdicziun. Era sto la Lumnezia, che udeva ensemen cun Glion e la Foppa, esser vegnida distaccada giuridicamente cun quella caschun. Las tiaras administradas digl uestg si a Müntinen (v.d. il territori della Foppa sut e la Lumnezia) surdat el per feudum ni ad emprest repartiun a pliras famiglias. Quels vasals savevan puspei surdar libramein lur segneradis ad auters. In temps anflein nus ils Belmonts, epi ils de Lumerins e de Kropfenstein sin quels posts ed administraturs de Glion. Alla fin survegnan ils signurs de Sax-Mesauc la tiara per feudum arteivel. Pér els ein el cass de far ordlunder in segneradi independent.

Per capir gl'ulteriur svilup tochen alla creaziun della vischnaunca giurisdizionala restass d'enconuscher ils differents segneradis feudals si a Müntinen. Il pli grond possessur era cheu senza dubi igl uestg de Cuera. Sper las possessiuns dil retg ord il territori dil ministeri de Tuverasca era el, per motivs aunc buca sclari, restaus a Flem ed en la Foppa en possess de pliras donaziuns de Tello alla claustra. Sia sedia principala era a Sagogn.

Per vasals digl uestg anflein nus per la Surselva ils signurs de Belmont, de Frauenberg, de Wildenberg, de Montalta, ils cavaliers de Löwenstein, de Castrisch, de Sagogn, de Surcasti, de Lumerins, de Blumental e de Valendau. En possess de feudums arteivels, pia ministerials digl uestg, figureschan ils de Mont, de Fontana, de Capaul, de Cavegn etc. Sper igl uestg de Cuera possedevan pliras claustras beins spatitschai per la Foppa e la Lumnezia entuorn.

Pauc suenter che Glion daventa marcau (1300) entupein nus ils de Belmont en possess de tiaras ella Foppa. Da Flem anora, nua ch'il casti residenzial stava, pren il segneradi de Belmont sia entschatta e sederasa tec a tec en fuorma spatitschada sur Foppa e Lumnezia, ton che era quella schlatteina ei buca stada el cass de scaffir in territori compact e ferm. Siu temps de muntada politica croda en ina perioda de spir dispetas e battaglias, il qual ha giu gronda impurtonza per la Part-sura.

Sper ils de Belmont secasa ina outra pussenta famiglia segnerila el territori, numnadamein ils signurs de Werdenberg-Heiligenberg. Baul ni tard stuev'ei dar dispeta, e pilver quella arriva prest. Ella entscheiva ella Foppa. Ils beins dils de Werdenberg confinavan a Castrisch culla pastira dils de Glion. 1344 denton empermettan ils conts de Werdenberg-Heiligenberg als burghais de Glion de buca donnegiar la pastira e l'Isola situada denter il Glogn e Glion. Denton fugavan discussamein ils de Belmont ils subdits dils de Werdenberg ella Foppa. Para ch'els vegnevan teni rigurusamein da lur patrums. 1352 serebaultan quels, susteni dals conts de Belmont e quels de Razén. Cun gronda armada arriva denton il giuven cont Albrecht de Werdenberg per supprimer la revolta. El conquista sin via enviers Glion las tuors de Belmont a Flem e de Schiedberg sper Sagogn. Siu inimitg sto seretzer sur il Rein e pren en Lumnezia nova posiziun. Il cont de Werdenberg seresolva d'attaccar era las possessiuns belmontas en Lumnezia; vesend il marcau de Glion en flommas immensas che sestartuglian encunter tschiel, crei el ded esser pli che segirs della battaglia gudignada. Silla spunda dil Pez Mundaun caschuna l'armada de Belmont ina terrada cumpleta a siu inimitg. Biars de sia armada vegnan mazzai e buca meins che 38 cavaliers van a frusta. Quella battaglia ei bein la pli gronda bravura succedida ella historia medievala della Surselva. Ulrich Walter de Belmont fa il pievel da lura naven per siu herox. Quella bravurusa battaglia engrazia el bein per buna part a siu pievel, forsa en emprema lingia al marcau de Glion.

Ulrich Walter de Belmont miera 1371 senza descendenza. Sia ierta caschuna liungas dispetas. En in conclus definitiv digl onn 1390 surdat igl uestg ils beins dil cont de Belmont a plirs signurs per agen e per part ad emprest. Glion denton deigi restar ad el per agen. La dertgira a Sagogn vegn lura cassada ed enstagl seconstituescha il ministeri uestgil a *Glion e la Foppa*, che resta feudum dils de Kropfenstein. Probabel ceda igl uestg gia avon 1400 ses dretgs a Glion ed ella Foppa als signurs de Sax. Aschia daventan ils de Sax signurs della tiara; vasals ni derschaders della nova dertgira *Glion e la Foppa* restan ils de Kropfenstein.

Glion e la Foppa che haveva giu gronda muntada per la reusida della *Ligia Grischa*, sesviluppescha dapi igl onn 1424 en quei niev spért de libertad e paritad.

Per emprems administraturs de *Glion e la Foppa* ein ils cavaliers de Kropfenstein. Suenter quels suondan cun il tetel de *mistral* de Glion e la Foppa in Guglielm de Murissen, plinavon in cont Schönögli, in de Capaul, in Janick ed auters. Ils signurs de Sax, en vigur de signurs della tiara, relaian leschas, repartan feudums arteivels e resalvan il dar dretg de vendita.

Schegie alzaus alla dignitad de cont, entscheivan sco empau dapertut el Grischun, ils dretgs segnerils dils conts de Sax a balluccar. La pussonza feudala era daventada cavorgia ed in dretg suenter l'auter dils de Sax croda a mauns dil pievel penetraus da fermes impuls de libertad.

1458 ston ils conts de Sax lubir a lur glied ed als domiciliai a Glion e la Foppa de daventar commembers della claustra a Mustér (Cadi). Ils conts restan signurs de Glion e la Foppa, denton cun certs disavantatgs e restricziun de dretgs.

Ils de Sax eran en lur constanta misergia de daners gia decidi de vender lur beins belmonts als confederai. Cheu intervegn igl uestg de Cuera e ferma 1483 ils dretgs segnerils per la Lumnezia, per Glion e la Foppa e per Flem, indemnisond il territori culla summa de 4000 gulds (renschs).

Il medem onn conferma igl uestg allas vischnauncas tut ils dretgs e las libertads gia gudidas tochen adencheu ed aschunscha aunc auters vitier: las vischnauncas astgan ni vegnir vendidas ni effectuar midadas de patrun; liber dazi e muneida sco usitau ella *Ligia* sura vegn concediu, e finalmein astgan las vischnauncas disponer dalla tiarza part dellas entradas de tuts ils castitgs de dertgira. Uestg Heinrich ed igl uestg Paul carschantan ils dretgs enten conceder ad ellas art e part dell'aula giurisdicziun.

En quella moda era la Foppa daventada ualti independenta. Quei fatg demuossa il bul che la vischnaunca de Glion e la Foppa drovan cugl onn 1514. Ina certa dependenza dalla cuort episcopala demuossa il maletg de Nossadunna sur la cruna dil Rein.

Cumpleina deliberaziun de dretgs segnerils acquista la vischnaunca de Glion e la Foppa enten secumprar libers dallas

dertgiras saxas per ina summa de 1800 renschs, contribuïda agl uestg (1538).

Dapi lura ei la vischnaunca restada suverana e libra. Sin cumin eligeva ella annualmein siu mistral e cussegl.

La dertgira de Glion e la Foppa cumpegliava Glion ed aunc diesch vischnauncas, las qualas mintgina haveva dil tuttafatg atgna administraziun e legislaziun en lur defars economics (regulativs de vischnaunca etc.). Il marcau de Glion resta era suenter igl acquist de plena libertad davart igl uestg en tut specialas relaziuns de dretg cul contuorn, e quei per tradiziun historica. Alla testa della dertgira speciala dil marcau e dils burgheis stat il mistral della Foppa, pli baul senza dubi igl administratur dil segneradi. Per assistents havev'el 4 geraus, v.d. 4 commembers della dertgira de Glion e la Foppa, epi otg burgheis dil marcau. Quels 4 vegnevan buca eligi dils burgheis dil marcau, mobein dal cumin de Glion e la Foppa; denton stuevan quels geraus adina esser burgheis de Glion. Per risguard a quels dretgs dil marcau eligeva il cumin en sia dertgira perencunter adina 4 commembers ord la dertgira dil marcau, numnadamein il cauburgheis e treis auters. Epi aunc in tschunavel representant dil marcau ch'era buca ella dertgira dil marcau. Tuttas emprovas de sedistaccar dalla dertgira dil cumin e de formar ina atgna, sco quei era stau il cass sut il domini dils conts de Belmont, disgeschan.

Il vegl marcau de Glion

Vegn ins culla viafier neuasi tras la cavorgia dil Rein anteriur, dalla via neu da Flem e Lags, en da Valendau, sche stat tuttenina il bi e spatlus *Pez Mundeun* en sia entira maiestad avon nus; buc in auter cuolm stat schi perfetgamein en egl, lunsch entuorn buc. En sias grondas marveglias eis el gia dapi sia naschientscha s'enclinaus e sebens anavon viado el liber tschiel cun siu tgau rodund sco cul nas el fem. Sco paucs auters cuolms, para el ded haver survegniu dal scaffider camond e dretg de survegliar la Foppa cun tons e tons vitgs, aclas, pradas ed alps. Sin sias spatlas e sin siu pèz lai el pusar bials vitgets ed en sia pertgironza giu da peis, el dretganghel de Rein e Glogn,

stat il vegl *Iliande*, cavegliaus ella cantunada della reuniun de dus considerabels flums, schurmegiaus el dies d'in hazer cuolm, dil Mundaun.

Tgei vult ins de pli! La situaziun ei oreifra ell'embuortgadira buca mo da flums, mobein era da fetg impurtonts straduns: quel dil *Lucmagn*, dil *Cuolm d'Ursera*, dil *Cuolmval*, de *Diesrut* e della *Greina*. Quella situaziun geografica savens preferida era dad auters loghens, mo darar reussida en quella perfeftgadat, ha dau a Glion gia el temps miez ina impurtonza superiura a tuts auters vitgs della Foppa ed en Surselva, sper Trun e Mustér.

Aschia s'ei de capir che Glion daventa gia anno 1300 marcau cun dretg de far marcau, cun per part atgna dertgira e cun mirs odentuorn. Nua sesanflava quei marcau cun portas, tuors e mirs circumdonts? – vegn igl jester che fa viseta a Glion a sedumandar. La viafier e sia staziun, la posta, insumma il traffic ei oz concentraus en in plaun nua ch'ei deva avon 150 onns mo glera, caglioms ed auas. Igl ei la Piazza e la via dil Glogn, il Giessli, il circuit della staziun e las Pendas. Glogn e Rein palandravan e spassegiavan avon 200 e 300 onns per l'entira cultira dellas pendas e dil marcau niev entuorn. Pér la via Panaduz-Glion ha fatg far uors e rempars al Glogn e la nova punt lenn dil Rein d'anno 1850 fermau definitivamein en cadenatsch il Rein. Omisdus flums han dapi lu cavau lur letgs bravamein afuns. Per quei ch'il Rein veva libra via naven dalla costa seniastra de Sontga Clau tochen neu alla teissa della Piazza al pei della casa de scola, tunscheva la punt veglia sin nundumbrevlas petgas, cavals e curvias tochen viasi encunter la *Casa grischa* (oz stat leu la casa de scola) cun sia biala entrada e sia massiva tuoratscha: casa de dieta dellas treis Ligias. Denter lezza e la gruppa de casas Mundaun-Capeder steva la Porta-sut ni Porta dil Rein. Quei era la porta principala d'entrada el marcau vegl, il qual exista aunc oz per gronda part. El era seformaus entuorn la fortezia de *Briegg*, entuorn la Cuort claustrala e quella digl uestg el temps miez tumpriv. Enteifer quels mirs cun 4 portas ei in dils treis Glion sesviluppaus. La Porta-sut era sco de gir igl encalchen dil traffic che vegneva e mava dalla val si e giu, neu da sontga Clau. La liunga punt veglia ligiava las duas costas dil Rein cul traffic.

La Porta-sut ei vegnida scarpada giu igl onn 1842 sut viarcla ded impediment de traffic. Cun sia svanida e della *Casa grischia*, ha Glion piars in bionton de sia originalitad de marcau vegl.

Per cletg orneschan tonaton aunc ina partida bials e vegls casaments il marcau. Aunc oz percorschan ins, traversond il marcau vegl, ils casaments impurtonts de cantun de noblas ed impurtontas schlatteinas de Glion; els han caschunau las duas stiertas alla via. Da maun seniester della Porta-sut de pli baul stat dapi 1624 la casa Geronimi, stada baghegiada da *Brincazi de Caprez*; endadens secattan bials tablegiaus e puffens intagliai.

Gl'emprem caraun occidental formeschan duas casas della impurtonta famiglia dils *Schmids* de Carniec. Sut via, dretg muossa la tabla de crap sur il portal (Casa Capeder 147) las armas d'allianza Schmid-Schorsch 1611. Quella vegn ad haver apparteniu gia dagitg avon alla famiglia Schmid ed ei bein l'emprema avdonza de quella schlatteina segnerila. Ella cantunada stat l'imposanta *Casa gronda*, baghegiada 1677 da Gion Antoni Schmid de Carniec. La stupenta renovaziun d'avon entgins onns fa resplender oreifer quei pli impurtont baghetg segneril della Surselva d'inagada; igl ei il monument dil cuolmen de pussonza e beinstonza d'ina stupenta famiglia de regents dil marcau cun gronds uffecis civils e militars. Il portal della *Casa gronda* e cunzun il balcun de cantun tagliaus ora minuziusamein en crap, la vastadad digl intern, las salettas cun stuccaturas de valur, dattan perdetga della beinstonza della famiglia e de ses representants savens en ault survetsch sut las crunas jastras. Il pli prezios: ils nunvaleteivels tablegiaus e las differentas pegnas artisticas ei vegniu vendiu naven el 19avel tschentaner. Donn e puccau! Per cletg ei tut silmeins restau el Grischun, in pign confiart per Glion e la Casa-gronda.

Si da maun seniester, avon ch'ins passi la Porta-sura, stat inatiarza casa Schmid, oriundamein d'ina famiglia Cavazza epi d'in Bertogg, lu cumprada 1594 dals Schmids. La part davosora culla encunaschenta sala ei vegnida erigida da Gion Giachen Schmid, maridaus cun ina Schorsch de Spligia 1670. Ses dus fegls Gudegn e Cristoffel han lu schau baghegiar giu en-

cunter il Giessli en lingia cul mir dil marcau in caset de curtgin 1710, che serrava en lur beins. Aunc oz, per cletg, renovaus avon in pèr onns da rudien, ornescha quei idillic baghetg il contuorn de Glion.

La *Porta sura*. Foto prida avon 1890. – Sur la Porta varga siado la tuoretta ch’il convertit, decan Balthesar de Castelberg, ha giu schau construir sur sia caplutta en Casa Cerletti.

Ei resta a nus de menzionar la baselgia de sontga Margreta, numnada da Tello 765 baselgia de *sontga Maria*. Pér el 13avel tschentaner vegn il num de sontga Margreta vitier: *Capellam beatae Mariae virginis et beatae Margaretae*. Pli tard surpren il davos num persuls l’honor ed aunc oz ei quei per nus la baselgia de s. Margreta. Cun caschun della lutga dils conts de Belmont 1352 eis er’ella vegnida a mauns empau allas flommas; 1483 denton arsentada dil tut. Sco il marcau sez fuva era la baselgia per gronda part de lenn. Gia 1500 vegn la nova baselgia consecrada. Oz admirein nus cunzun ils bials ed interessants arviuls construi empau suenter, 1518. Il vegl clutger el liug della

cuort supponida dils Victorids, la tuor *Brinegg*, ha cun sia gronda miraglia pudiu resister allas flommas de 1483. Ella ei vegnida cumprada dalla famiglia ministeriala dils Fontanas 1438 per tuor baselgia de s. Margreta. En quella baselgia han giu liug 1526 ils gronds disputs religios; cheu ein era naschi ils enconuschents artechels de Glion.

Dils mirs dil marcau stattan aunc oz pulits tschancuns che stuessen per part vegnir infermi. La Porta-sut e la Porta-nera ni Porta-Bual, ein sco gia getg, svanidas 1842. La Porta cotschna de fetg biala fuorma stat aunc en sia perfetga semplicitad damaneivel della baselgia; passond ella vegn ins si Fussau, vegl liug de fiera. La Porta-sura che meina a Sursaissa ed en Lumnezia ei decorada ed ei restada enamiez il puls e la veta de traffic. Culs mirs veva era ella giu pitiu pliras gadas grond donn de fiug: 1352 e 1483. Las savs ed igl artg en crap cun si l'inscripziun: 1513 *peter stachius*, ein vegni ruchegiai dapart avon enzacons onns per 40 cm per motiv dils autos gronds de posta che ston cursar. Quella lavur ei vegnida fatga cun tutta pietad, senza lavagar enzatgei dil bi aspect.

La part sura ei vegnida messa sissu pér 1717 cun agid dils marcaus de Turitg e de Berna. Las 4 armas davart dadens han las suandontas inscripziuns:

1 *In honorem illustrissimi Domini Praesentis Gubernatoris et equitis Johannis Gaudentii a Capaul(i)* = En honor digl illustrissim presentamein regent cauligia e cavalier Gion Gudegn de Capaul.

2 *In honorem illustrissimae Domus Salicaeae Soliensis e illustrissimi colonelli Petri a Salis* = En honor della illustra casa Salis-Soglio e digl illustrissim signur colonel Pieder de Salis.

3 *In honorem potentissimorum dominorum Tigurinorum et Bernatum hoc gratitudinis monumentum posuit Johannes Gaudentius Schmidius de Grueneck.*

Praeter Tirani anno Millesimo septingentesimo decimo sexto = En honor dils zunpussents signurs de Turitg e Berna ha tschentau que monument d'engraziament:

Gion Gudegn Schmid de Carniec, podestat de Tiraun anno 1716.

4 *Johannes Gaudentius Schmid a Grueneck hanc portam ponituravit* = Gion Gudegn Schmid de Carniec ha fatg ereger questa porta.

Nus vesein co perfin ils marcaus svizzers emprovan de segidar cun lur confrars egl emprem marcau spel Rein.

Dadovart silla Porta stattan las armas de Glion e dellas treis Ligias.

***

Nus bandunein ussa la part veglia dil marcau, passein la *Porta-sura* che tons valerus guerriers lumnezians han passau el temps vargau:

La porta-sura   *De quei vegl portal la gloria*
                                  sa risdar a nus l'istoria;
                                  nus fagein dils fatgs memoria
                                  e ludein nies tschespet sogn
                                  en canzuns, nus mats dil Glogn.

Mo nus astgein buca emblidar de viagiar viasi sil Plaun de Quadras per schar raquintar empau la solitaria baselgetta de *sogn Martin*. Gia el temps de Tello existev'ella, anno 1300 numnada en in document: *per part destruida*. Anno 1500 vegn ella consecrada en nova fuorma cun 4 altars e pauc suenter cun in tschunavel. Ella vala tochen la reforma per baselgia parochiala, alla quala era Luven, Flond e Strada udevan.

Avon temps era la baselgia idillica cun tuor gotica buca persula. La casa pervenda empau scardalida ed autras casas dei-gien aunc haver existiu leu el 16avel tschentaner, ed aunc pli tard van ins si Quadras cun malsaus della pesta en ina casa persula per isolar els dils auters. Quei vegnan bein ad esser stai ils davos habitonts, morts a *Glion-sura*.

Probabel han quels dus Glions, il sura ed il sut, existiu gia da sempiternas enneu in sper l'auter, il *sura*, cuort e sez dils ministerials francons, il *sut*, cuort digl uestg e della claustra de Mustér. Ins sa che era Glion-sura veva mirs de schurmetg, scoi descha ad in liug cun dretg d'esser marcau. Clara glisch sur della grondezia de Glion-sura savessen sulettamein excavaziuns dar.

Ils motivs de translocaziun dil marcau sura a Glion-sut vegnin nus aunc a presentar. Aunc oz denton ei il santeri restaus a Sogn Martin.

Nus descendein dil bi plaun Sogn Martin, entrein dalla Porta-sura egl intern de Glion-sut de pli baul, il Glion-sura ded uss. Nus mein en nos patratgs enzacons tschiens onns anavos, mirein aunc ina gada cun lezs egl las vias e viettas, carauns ed encardens, fagein era ina viseta alla Porta-Bual ni Porta-nera, dalla quala ils morts stuevan passar. Mo nus turnein per bandedar en siemi la Porta-sut ni Porta dil Rein, era numnada Porta dell'aua; pertgei sutvi suenter ils mirs dil marcau neudora mav'il Rein. Sper la porta entrein nus ella liunga punt veglia per serabitschar vi Sontga Clau. Leu ha in tierz Glion da vegl enneu giu sia ragisch. Gia 1408 exista leu damaneivel della punt ina caplutta dedicata a sontga Clau, patron e protectur de punts, de viandonts e dil traffic. Leu mava l'impurtonta via dil Lucmagn e dil Cuolm d'Ursera sperasvi.

Tochen 1903 steva ora Sontga Clau la suletta casa en lenn, la *Casa nera*, in casament dubel de treis alzadas cun in dètg plaunterren en crap e cun surtschentada en lenna de preit massiva. Ils mugrins vargavan ora dalla vart dil trer-tetg per part in meter; fors era leu pli baul las lautgas. Las preits eran neras sc'in cotgel, enamiez casas alvas de crap, perquei il num! Il gi suenter l'inauguraziun della viafier retica de Cuera a Glion 1903 han ins entschiet a scarpar giu ella. Circa en quella fuorma pudevan las biaras casas de Glion esser stadas pli baul. En quei liug han ins anflau restonzas della veglia caplutta, ch'eiin lura vegnidaz tratgas viaden el niev caplut de sontga Clau digl Institut. Dellas treis casas, la *gronda*, la *nera*, la *grischa*, mo ina pli che stat, la *Casa gronda*.

Sper ils treis Glions vegls gest descrets dat ei in quart; quei ei il *Glion modern*. Culs novs straduns sin tuttas varts, erigi ella secunda mesadad dil 19avel tschentaner, han ins fermau ils dus flums per adina; leu nua ch'els vagabundavan vi e neu tenor plascher, ei sco tons bulius carschiu siado el davos tschentaner il niev Glion: la Piazza, il Giessli, la via dil Glogn ed il circuit della staziun. Era a Sontga Clau ed odentuorn il marcau vegl, a Gravas, a Bual sura, a Fontanivas settan novas casas or

dil plaun. Sur dil temps modern fuss bia de gir, mo ni spazi ni temps lubeschan. In spital, in asil de vegls stattan oz en quei liug central pil bein dil marcau e dil contuorn.

Barschaments a Glion

Glion-sura d'antruras, quei vul gir il Glion che steva pli baul si entuorn la baselgia de sogn Martin, ei vegnius arsentaus sco nus vein udiu cun caschun della battaglia dil heroic Walter de Belmont encunter ils de Werdenberg 1352. Quei grond barschament ei bein per part staus l'empudientscha che ils habitonts de Glion-sura ein lura seretratgs giu entuorn la cuort de Glion-sut, entuorn la baselgia de sontga Margreta e la fortezia de Brinegg, damaneivel della cuort claustrala e digl uestg. Quella part de Glion veva survegniu pli e pli gronda impurtonza muort sia damaneivladad al stradun che menava vi da tschella vart dil Rein, ora Sontga Clau, sur il Lucmagn e sur il cuolm d'Ursera.

Suenter biebein 130 onns, anno 1483, ei era rut ora fiug a Glion-sut e barschau giu igl entir marcau quasi. Ins po cumprender tgei aspect sgarscheivel quei sto esser stau cun tons baghetgs en lenn. Era la baselgia de sontga Margreta ei stada dada ensemen. Las furiusas flommas han schizun sclavinau buca mal las portas ed ils mirs dil marcau. El cudisch vegl de batten steva ei la suandonta remarca pli tard lu prida neu el cudisch II de baselgia: «*Anno 1483, ils 7 de mars, igl εμπрем vendergis de quei meins, ei succediu a Glion in sgarscheivel barschament che ha arsentau igl entir marcau, zenns, cudischs etc; dapi quei temps ein ils mirs e las portas dil marcau stadas sdernadas per tiara vi tochen ch'ellas ein vegnidas derschidas si igl onn 1515.*» Era la cuort claustrala, ch'era baghegiada enzacons onns avon ei ida a smerscha.

Els tschentanners che suondan ha il fiug aunc bein savens fatg dagrettas e turmentau ils ruasseivels cussadents dil marcau. Ina outra notizia ord il sura menzionau cudisch de baselgia remarca: «*Anno 1801, ils 27 d'uost, viers las otg della damaun ei rut ora fiug pervia de levsenn e malquittau d'ina malsegideivla dunna oriunda de Flond, che veva mess monas coniv*

per sechentar sin pegna scaldada e scardalida, epi ida naven. Il fiug ha pegliau vi sil clavau grond che cumpegliava e ch'era emplenius cun bagascha strom e fein. Cun quei che l'aurasut deva bravamein neuasi ein en poingi duas uras sedisch casas cun la Porta-Bual e cun mulin e tut stai pegliai ed arsentai d'in fiug cun flomma furibunda.»

Cun quei che la Porta-Bual (pli savens numnada *Porta-nera*, en in liug era *Bachtor*) ed in mulin vegnan allegai, san ins reconstruir ualti bein igl encarden della disgrazia. La casa che ha pigliau fiug igl emprem steva el liug della casa nova Arpagaus-Jörg. La Porta-Bual era gest speras. Ins vesa aunc ussa l'empunadira vid ils vegls mirs dil marcau vieifer sut fontauna. Il mulin ei in dils plirs ch'eran en funcziun empau pli sutvart sper il dutg dils mulins, il schinumnu *Bächle*, che spisgentava era aunc treis resgias. Tut ei svaniu oz! Dalla Porta-Bual ha lu il vent catschau las flommas ensi enviers la Porta-sura e caschunau gronds donns.

Il davos notabel barschament che la historia, per part era la tradiziun directa relata, ei succedius ils 20 d'uost 1893 el contuorn della cuort claustrala de pli baul. Pitiu grond donn ha cunzun la casa pervenda (pli baul casa Casparis, ed a siu temps cuort claustrala.) – Ella era stada baghegiada da niev cuort suenter il barschament de 1483. Denter auter vev'ei era giu pigliau bravamein las casas Hoessly, Neuwirth, Ballestra etc.

Interessantas ein las raquintaziuns de vegls che han aunc gidau sez a stizzar il fiug prigulus e raffonts. Nies nunemblideivel polizist dil marcau e caluster *Gion Fidel Gliott* raquenta denter auter circa scoi suonda: «*Denter las nov e mesa e las diesch dils 20 d'uost han grondas flammadas dau orasi e tagliau sur Glion la stgiraglia massiva della notg. Immediat sefultscha massa glioud sil plaz della disgrazia. Ils de Glion vevan gest dapresent mal uorden cun lur aua; hidrants dev'ei negins. La oreifra squetra gronda dil marcau fuss stada cantlia de sfurzar treis auas si dil Rein. Mo la dumengia dils 20 d'uost fuva stau fiasta enta Peiden. La fiasta veva dau comba fleivla e tgau grev a beinenqualin. Gest quels che vessen saviu manipular la pumpa eran s'entardai e palandravan plaun lur encunter casa. E tschels eran buca el cass de metter en moviment igl uaffen.*

L'isonza fetg derasada de porscher e survir si vin detgavunda als gidonters ha caschunau pli bia disuorden che tschaffen e curascha de batter encunter il fiug. Certins della bialaura e marvegliusa mattatschaglia jastra stizzavan plitost la seit de lur gargattas che miraglia, tetgaglia e palancaus ardents. Biars maven stuorns per las vias. Senza agid da lunsch e da maneivel fuss ei stau iu mal culs de Glion.

Sco da tuttas varts fuvan era ils de Lags vegni en agid. El mument dil clom de fiug sesevan ils umens per part a vitg avon casa. Da stuornas vegn ei denton ca tuccau. Cun capitani Coray alla testa rimnan ins glied avunda cun dar egl esch a diember casadas. En meins d'ina misura ein ils de Lags stai cun lur squetra neu Glion, sepostan sper igl ual de Bual per entscheiver a trer e dar aua da forza. Quei era la sulletta scarsa aua per tontas pumpas en funcziun. Dil Rein vess mo la pompa gronda de Glion saviu trer siado aua da num. Pér gitg suenter mesanotg ei il prighel staus svanius ed aunc la damaun bugnavan ils moviments dellas pumpas las restonzas en burnida e fugascha. Ei vess giu duvrau pauc che Glion fuss staus ius alla malura dil taliter.»

Ins capescha suenter quella descripziun il priedi de Sur plevon *Gion Martin Darms*, dil qual nus schein suandar la part materiala, meins las bunas admonizius:

«Avon 8 gis havein nus dedicau nossa atenziun all'entira patria, a nies pievel Svizzer en occasiun della votaziun federala, il resultat della quala nus ei conuschents.

Oz essan nus totalmein preoccupai per in liug de nossa patria, per nies liug, Glion, il prem marcau al Rein! Gie, tgi de nus havess ussen dumengia en quest sanctuari er mo daluntsch giu il presentiment, ca nies pitschen marcau vegni aschi grevamein encurius a casa aunc quei medem gi, quella sera e notg? Segir, quell'anguschusa notg emblidein nus buca tgunsch: denter las 9 e las 10 allarmont clom de fiug e tementeivla ramur dils zenns sturmegionts – quels ca cuoran neutier per mirar e stizzar ein surpri ed en confusiun – ei maunca aua ed auter – vitrontas colonnas de fiug rumpan siadora davart orientala ed illumineschan la gronda sala naturala della Foppa sco da clar gi – da tuttas varts neu, da maneivel e da

luntsch (da Flem tochen Trun, sez da Mustér) arrivan cun prescha pli e pli biars umens en roschas, per part cun squetras per porscher maun ed agid – in ferm suffel occidental cun in lev aurezi para favoreivels – las flomas furiusas han tonaton aunc il surmaun e seschladan pli e pli – gronda ei la tema, ch'igl entir marcau enteifer ses mirs vegni intschendraus, ed ins rabetscha or da tuttas casas ton sco pusseivel il mobiliar. Mo plaunsiu vegn tuttina il fiug dumignaus, constrenschius e supprimius: siat casas ha il fiug ruinau dil tut ed ina otgavla mo per part. Engraziament al protectur celestial ed a quels biars valerus operaturs che han gidau stizzar e salvar la gronda part! Deus sei ludaus, che negin human ha pers la veta en grond prighel smanatschont!»

Era, ei e duei Glion restar in marcau romontsch?

Ils Romans penetrai 15 avon Cristus en nossas valladas han purtau e surdau empau alla gada lungatg e cultura a nos perdavons. Il lungatg latin ei vegnius ragischaus en radicalmein tochen ella davosa casa grischuna e retica occupada dals Romans. Lur cultura ed administraziun, traffic ed impurtonza, era superiura en tuts graus. Aschia capeschan ins sche pauc dil lungatg retic ei restaus. Meins ferma ei forsa stada l'influenza sils usits vegls dils Rets; quels continueschan era a viver en temps roman; els ein per part semanteni tochen sil di ded oz. Era il regiment francon de pli tard ei buca staus fermes avunda per stampar sia faviala viaden en nossa muntogna e per transformar da num il giuven lungatg romontsch, schegie che ils ministerials, uestg e pli tard conts e ducas preferevan per lungatg uffizial e d'administraziun il tudestg. Mo tut il pievel, e quei vala, tschintschava romontsch e probabel in meglier romontsch che ozilgi, meins perdertonts ed inversaus dil tudestg. Schegie che Glion dil temps miez cun sia gronda impurtonza en liug d'embuortgadira d'impurtonts straduns, targeva neutier de tutta genira jastra, hermerina e vagabunda e biars undreivels mistergners, ei Glion tochen lunsch viaden el 18avel tschentaner staus in liug preponderontamein purils e romontschs da num e da pum. Las biaras schlatteinas tudestgas gia el 15avel e 16avel

tschentaner a Glion cuntergin buca a nossa pretensiun. Era oz dat ei bia buns romontschs de schlatteina oriundamein tudestga. La ierta latina ei mai stada stizzada enzacu en nies marcau. Sper il tudestg per conversar cul mund pli grond etc. eran nos menaders, ils Schmids, ils Castelbergs, ils Caprezs, ils Fontanas, ils Montaltas etc. romontschs e pli che romontschs e plidavan cun lur semplia gliend vischina romontsch. Quei ei negin dubi! El temps della reforma dat gest Glion cun las ovras dils Gabriels, Luzi e Stiafan, imposanta perdetga per la vitalitad de nossa viarva frestga e franca. Priedis e riugs de bara sin gronds umens e regents de Glion porta la Crestomazia de Decurtins numerusamein. Quella tempru romontscha ch'ils defuncts sez vevan, fa tutta honur e muossa che il romontsch veva dretg de burgheis era en baselgia e sin santeri. La lamentaschun dils de Luven digl onn 1526 pervia dil priedi tudestg a Glion ha pli profundas raschuns. In plevon jester u l'auter sa maneivel ver perdegau per tudestg duront in cert temps. Tals cass dat ei aunc oz deplorablamein.

Ina partida renomai visitaturs della Surselva dils tschentaners vargai han mess giu en scret lur impressiuns sur de Glion e nossa vallada, savens era schau udir lur meini sur de nies lungatg. Sco in summa dellas Alps vev'ins el 17avel e 18avel tschentaner era grond respect della stgira Surselva. Sterment e sgarschur fagevan la pézza, cavorgias e stretgas, lavinas, ed il pievel savens consideraus per barbarics e canibalics. Las impressiuns dils scars visitaturs ein beinduras cungidas d'ironia, snuezi, sprèz e malpuccau per nossa paupra populaziun. Il lungatg romontsch buca capius dad els schendra savens sfidanza. *Lehmann* scriva denter auter 1797 che il marcauet de Glion parevi quasi sco ded esser staus bumbardaus e sachegiaus da cuort dils Franzos. Sgarschur e ner silenzi regien enteifer ils mirs sbullanai. Fetg semegliontamein descrivan ils sribents *Robert* e *Sprecher* la tresta situaziun de Glion all'entschatta dil 19avel tschentaner. In viaggiatur franzos, signur *Toepfer*, para buca ded esser staus fetg incantaus de quei Glion sin siu viadi digl onn 1839. La tscheina ella casa S. e cumpignia, siu liug de cutier, seigi stada miserabla, magra e cara. Gnanc paun hagi ins survegniu ch'en pintgissimas purziuns. La damaun hagi il gi

entschiet cun in suarau uradi pervia dil pagament ch'era secunvegnius en valeta dil daner franzos; mo sur notg hagi igl ustier midau meini ed era midau la moda de pagament, pretendend valeta svizzera. Signur Toepfer segrittenta sc'in tgiet e la casa S. buca meins. Il scribent manegia lura: spir mo aur seigi nuota de cattar en quellas muntognas, ni capescha la casa S. e cum-pignia per *epoca d'aur* forsa la blutta muneida el senn purmein metallic?

Ei secapescha che nossas ustrias de tschels onns savevan ca satisfar a tuts viagiaturs jasters, cunzun buc a franzos, disai de viver all'ingronda. Denton era Trun e Mustér survegnan da Toepfer strias strihadas.

Tut auter ils scribents sur de Glion dils davos 80 onns. Tuts ein incantai, enzacons fanatisai ed inamurai dil marcauet, della Foppa, dil grondius Pez Mundaun, dil lungatg romontsch. Las bialas vias per liung il Glogn ed il Rein san buca vegnir ludadas avunda; denton croda era la remarca che ins anfli leu darar ils de Glion, strusch la dumengia ad end a spass. Cunzun la sbuccada dil Glogn e Rein anfla admiraziun. Gia Sererhard sa enzatgei ded ella, sch'el scriva 1742: *Quella Ligia vegn numnada la Ligia Grischa, sco ins manegia pervia dil Glogn che sbucca dado Glion el Rein cun sia aua grischatscha. Da quella schinumnada Ligia Grischa han ils Grischuns survegniu digl exteriur il num de cuminonza: Grisonei, ni Grau Bündner. Gie, perquei che il Glogn porta aua de colur grischa ed il Rein aua alva (clar-blaua) deigi la Ligia sura ver priu quellas duas colurs per siu simbol.*

Aunc oz admirein nus bugen co las duas colurs dils dus flums vultan nuota semischedar: ellas semantegnan aunc in grond tschancun ina sper l'otra sco la colur d'ina teila grisch-alva ni grisch-blaua d'ina bandiera. Pér la cuorsa pli rapida fa far mistat las duas auas.

Igl ei quasi donn che l'idea dil pievel che Sererhard ha acceptau ei buca verdeivla. Il num Grischun, grau Bündner, deriva da siu vestgiu ch'el purtava: carpun u cadisch de launa alva mischedada el scarsin dalla scarsinunza cun pli u meins launa nera. Quei deva la teila ferma grischa de nos babuns d'avon 450 onns e suentar.

Pér il novissim temps ha cartiu de stuer considerar Glion per in marcauet staus tudestgs d'adina enneu; e savens para il con-tuorn romontsch de sustener quella faulsa idea, conversond e scrivend a marcadonts e cun Romontschs de Glion per tudestg. Quei duess buc esser.

Igl ei forsa interessant de schar udir l'opiniun d'enqual um impurtont della scienza en quella caussa.

Sererhard gi gia 1742: «*Die Landessprach dieser Stadt ist ru-mantsch.*» Ebel s'exprima 1810: «*Ilanz ist die erste Stadt am Rhein, und die einzige, welche romanisch spricht.*» Ernst Vik-tor Tobler, in entusiasmau narrun per nies marcau e siu var-gau, narrun el meglier senn dil plaid, beincapiu, scriva: «*Dage-gen kann man Ilanz noch immer, wie zu Sererhards Zeiten, einen romanischen Platz nennen. Dessen wollen wir uns von Herzen freuen. Möge das holde Wunder, dass eine altehrwür-dige und verdientermassen heissgeliebte Muttersprache, wie das Romanische, und die liebenswerte rätoromanische Kultur in den abgelegenen rätischen Tälern zwei Jahrtausende hin-durch sich haben erhalten können, noch lange weiterbestehen zur Freude aller derer, die in der Mannigfaltigkeit die Schön-heit der Erde erkennen und daher wenig für Vereinheitlichung und Gleichmacherei übrig haben.*» Quei tuna bravamein mo-dern, savess esser scret avon pauc temps!

Erwin Poeschel, il fetg meriteivel perscrutader digl art gri-schun gi cun raschun: «*Die autochtone Sprache des Vorder-rheingebietes 'Ob dem Walde' ist die surselvische Form des Rätoromanischen.*» Era en in passus sur Glion sez sentin nus tgei ch'el vul gir: «*Der Sitz des Landrichters Johann Anton Schmid von Grüneck insbesondere war (im unversehrten Zu-stand) der merkwürdigste und bedeutendste Bürgerbau des bündnerischen Oberlandes überhaupt und wenn die Ilanzer ihn mit dem sonoren Klang der lateinischen Zunge gra- vitätisch die 'Casa gronda' nannten, so verdiente er dieses auszeichnende Epitheton wohl, denn es ist das bauliche Herz- stück ihrer Stadt.*»

Che renomai romanists, historiografs svizzers ed umens della patria ein adina puspei s'exprimi cun tutta forza per il manteni-ment dil lungatg romontsch ei enconuscent ad in e scadin. Il

venerabel e zun interessant lungatg ei enconuscents e stimaus en tuttas parts dil mund. La stema e simpatia che nus Romontschs gudin giu tier nos vischins della Svizzerza bassa ei buca pintga. Da leu retschevein nus gronds impuls e susteniment moral. Cantun e confederaziun fan considereivels sacrificis en favur dil quart lungatg, beinsavend tgei ch'el munta per nossas vals, per il Grischun e per la Svizra. Pia astgein nusezzi buca targlinar e balluccar! Oz vala la parola: realisar tut quei che drova per rinforzar las posiziuns restadas. Ei setracta d'ina buna caussa, schizun necessaria e lu dat ei negina tema proximala. Varga 99% dils de Glion han votau anno 1938 per il quart lungatg, l'entira Svizra ha votau! Aschi gitg ch'il Rein ramura e tschallata sias undas sut la remarcabla punt de Glion ora, aschi gitg sto il romontsch semantener e valer per in dils pli aults scazis culturals ch'igl'emprems marcau romontsch sur las rivass dil Rein posseda.

La scola ed il romontsch a Glion

Cu la scola a Glion ei daventada per da dretg tudestga ei grev de gir senza sfegliar da rudien el scartiram. 1833 vegn decretau che dall'emprema tochen la davosa classa dueigi vegnir mussau nuot auter che tudestg! Per oz lein nus schar esser vargaus il vargau ed empruar de dar in cuort maletg della situaziun dils davos decennis. Gia avon 25 onns han ins introduciu ella scola secundara de Glion in'ura romontscha ad jamna. Mo quella vegneva il bia supprimida e duvrada per scuabeinbein de restonzas dell'jamna. Dapi la fundaziun della scola districtuala a Glion 1936 ei l'instrucziun romontscha prescretta cun duas uras ad jamna per classa. Cun quei fuss ei buc avunda. La scola che cumpeglia ils scolars d'in grond contuorn romontsch e Glion sez enamiez la tiara romontscha, munglass haver in aspect romontsch, quei vul gir puntuar la tempra culturala de nossa tiara. Per quei auda ei de promover ton sco pusseivel denter scolars e scolasts la conversaziun el lungatg della tiara; ils scolars ston sentir che lur mussaders vesan l'impurtonza dil romontsch. Secapescha ch'il tudestg sto vegnir dumignaus. Mo igl ei e resta ina faulsa idea che lez piteschi cun cultivar il ro-

romontsch, anzi! Dapi 10 onns san ins constatar che scolars dils vitgs dil contuorn cun bien fundament romontsch e vivi siado en in interessant cunfar e trafficar puril survargan en paucs semesters en fuorma ed en cuntegn scolars de lungatg spirontamein tudestg. Ei secapescha che cunzun ils lungatgs talian e franzos dattan a Romontschs bia meins fastedi.

Sur della tactica d'instrucziun e las difficultads de surven-tscher lein nus buca piarder temps en quei liug. Tuts ils affons ein senz'auter incantai dil romontsch, quei dat confiert. Era ils fleivels, els vulan far progress per gleiti capir ils camerats e per saver entrar ella discussiun. Quei ei ina premissa positiva de gronda valur. Igl ei ina caussa de metoda de far harmonisar che ils scolars romontschs segidien cun ils de lungatg tudestg, sco era cuntrari. En quella moda san ins en in onn far miraclas. Mo quei drova voluntad d'in e scadin.

Ils davos onns ha era il cussegl de scola dil marcau buca tralascchau de valetar dueivlamein l'impurtonza pratica e culturala dil romontsch. Gia dapi 7 onns ha la 5avla e 6avla classa primara, avon in onn la tiarza e quarta survegniu duas uras romontschas per jamna. Ils scolasts sco era ils scolars han bugen quellas uras. Quella acziun ei stada pusseviva entras igl agid della Ligia Romontscha che ha mess a circa 80 scolarets la fibla enta maun. Las autoritads de scola dil marcau ein buca encunter d'era cul temps far quei pass per las empremas classas: enzacontas uras de conversaziun e de raquintaziun romontscha. Lavur unita ei tut quei che drova. Ed ils scolars, ins astga reputer aunc ina gada cun tutta detschartadad, vegnan ad engraziar pli tard per quei survetsch.

In bien passet anavon munta la nova scoletta Bual-sura a Glion, nua che ils pigns che van aunc buc a scola han caschun d'emprender e de conversar per romontsch. La Ligia Romontscha astga selegrar de siu success. Tuts ils scolarets van e vegnan incantai da scola ed era ils geniturs han tschaffen dils gronds progress.

Dagitg han era carschi dumandau per adattada occasiun d'emprender romontsch. Quei ei ina buna enzenna. Igl ei bi ed endretg, dueivel ed undreivel che mintgin sesprovi de s'assimil提高 al lungatg della tiara. Mo sche nus indigens vessen adina

quei spért per nossa ierta! Nossa tiara vegn segir buca pli reha ed interessanta cu il romontsch ei en fossa. Per dar suatientscha als giavischs ha la Ligia Romontscha buca schau cunmeins d'arranschar uonn differents cuors romontschs. Trenta participonts frequentan 2 cuors de principiants, quendisich ein s'interessai per in cuors de litteratura e correspondenza.

***

In interessant maletg dellas relaziuns de populaziun a Glion dattan ver enzacontas cefras surdadas da dr. *P. Gilliardon*, archivar cantonal. Las indicaziuns che suondan derivan dallas differentas dumbraziuns:

Onn	populaziun	protestants	catolics	romontschs	tudestgs
1848	659	536	123		
1860	658	490	169	79 casadas	39 casadas
1870	657	460	196	80 casadas	56 casadas
1880	861	520	352	530	307
1888	787	471	316	466	304
1900	945	420	511	469	384
1910	1179	524	655	614	504
1920	1325	451	874	753	498
1930	1466	465	1000	795	604
1941	1494	486	1005	747	702

En circa 100 onns, dapi 1848 tochen oz, ei la populaziun de Glion pli che sedublegiada. La populaziun protestanta resta en quels 100 onns constanta, ferton ch'ils catolics creschan. 1860 dev'ei 79 casadas *romontschas* e 39 *tudestgas*, pia ualti gest duas tiarzas romontschas encunter ina tiarza. Cunzun suenter 1880 crescha la populaziun tudestga cun ried per esser oz circa sil medem pei, aduala alla romontscha. Sch'ei va vinavon en quella proporziun precipitusa, sche tschontschan en 100 onns paucs pli romontsch en nies marcau. Per cletg dat ei adina novs Romontschs ord il contuorn che restan silmeins in temps romontschs a Glion. Anno 1920 era la populaziun romontscha

de Glion cun 753 pli aulta che oz, ella crescha per 1930 sin 795, croda 1941 sin 747. Fertion che la populaziun romontscha va dapi 1920 plitost anavos, crescha la tudestga mintga 10 onns per 100 persunas. Las differentas colonnas della statistica muossan insumma ina stravaganta midada e mischeida de pievel caschunada d'in grond *va e vegn* de singuls e d'entiras famiglias. Igl Institut s. Giusep ed il spital cun bia jasters gidan a stravagar la statistica. El decuors d'in tschentaner semida la populaziun quasi totalmein. Ei dat paucs loghens cun tons midacasas en in decenni. Quei ei la sort d'in tal centrum. Dils vitgs vegn ins bugen e secasa a Glion, dunnas jastras semaridan bugen en nossa biala contrada, fertion ch'ils indigens marschan cun quet dalla tiara giu, cura ch'els ein stai ina generaziun el marcau. Quellas midadas vivificheschan magari saung e traffic. Novs mistregns arrivan dalla bassa, novas metodos de lavur. Dals vitgs forzas frestgas. La proporziun dils jasters ei fetg gronda enviers la glied de nies contuorn e dil cantun. Tut quei ha ses prighels. In tal viriveri slucca il senn per la communitad, la tradiziun maunca als biars, cunzun als Romontschs che volvan cassacca en pign temps ed acceptan talis e qualis il tudestg per lur lungatg matern. Perencunter dat ei famiglias pli veglias a Glion che han ina considerabla tradiziun tudestga de famiglia. La dumbraziun digl onn 1941 deigi dar meglier sclariment: Da 1494 olmas che Glion dumbra en tut ein mo 160 propi de Glion, pia burgheis, 52 de quels ein naschi ordeifer. Quei fa circa la dieschavla part della populaziun! Dall'entira populaziun de 1494 ein pia leusuenter 905 oriunds d'autras vischnauncas dil cantun Grischun, 226 d'auters cantuns Svizzers e 203 derivan digl exteriur. Dalla populaziun entira de 1494 ein 507 naschi a Glion, 612 en autras vischnauncas dil cantun, 211 en auters cantuns e 164 egl exteriur. Quei ein relaziuns dil tuttafatg unicas en Surselva. Ins vegn a capir che la Ligia Romontscha vesa quei stadi cun tema e sgarschur ed emprova tenor puder e saver de mantener malgrad quellas relaziuns la viarva romontscha egl emprem marcau sillas rivas dil Rein. Quella lavur positiva per la pli veglia cultura svizzera ha de far nuot cun vuler scungirar il tudestg, sco biars teman e manegian.

Dapi la reformaziun ei Glion staus tschentaners alla liunga spirontamein de cardientscha protestanta. Pér all'entschatta dil 19avel tschentaner semidan las relaziuns. Beingleiti vegn la pastoraziun catolica urgenta. Per emprema baselgia u plitost caplutta survescha in local de plaunterren en Casa Gronda. 1879 ei finalmein la baselgia catolica vegnida baghegiada sil Plaz enamiez il marcau ded ussa. Igl emprer er'ella planisada sil crest, nua che la casa de scola mira giu enviers la Piazza gronda, en fatscha alla grondiusa punt lenn. Sin quei crest, sper la Porta-sut, steva antruras la gigantesca *Casa-Grischa* cun sia tuoratscha mal mantenida e sin cupitgar. Donn per quei bi ornament de Glion. La casa de scola fa tuttavia buca quella comparsa.

Omisduas confessiuns vivan en bunas relaziuns de vicendeivla capientscha e perinadad. Bein dat ei muments che mintgin va e sto ira si'atgna via. Denton dat ei ligioms en abundanza che han gia da 100 onns enneu scaffiu cordialitads e fatg pusseivel in saun spért de communabel patertgar. Beinduras van las undas politicamein-religiusas empau pli aultas, denton l'aula pezza, la carezia per il marcauet calmeschan beingleiti puspei las burasclas. Pertgei mo en perinadad stat ina vischnaunca bein e sigl ault della fin e mira humana e cristiana. En societads de cant, en uniuns de tutta specia han ins dagitg capiu de far negina differenza denter las confessiuns.

***

Jeu vi concluder quella munglusa lavur cun enzacons versets che udessen screts all'entrada de nossa Punt-lenn che ligia ils Glions in cun l'auter. Igl ei ina dellas paucas en lenn de quella dimensiun e che ha pudiu resister a tut traffic modern, schegie senza petgas, sulettamein sustenida da grossas travs lenn. Ella stat tut ordembora, tenuta a mistregn mo da grondius artgs de stgein. La remarcabla punt ei vegnida baghegiada 1850/51 suenter ils plans de capo-inschegnier *R. La Nicca*. Ella ha custau a siu temps 11400 francs. Menau la lavur ha architect *Faller* de Valrein che ei per ses merets lura daventaus burgheis d'honor dil marcau de Glion.

La Punt-lenn   *Ti che vargas mei patratga
ch'igl ei ina caussa fatga:
bia pli vegls che vies barhar
ei dil Rein il ramurar!*

Possi e vegli Glion restar aschigitg che l'aua dil Rein cuora permiez nus ora in stupent bi marcauet che viva en pasch e perinadad, che sesprova ad in contin de meglierar las condiziuns spirtalas e materialas, che tegn sidretg frestgamein sia cultura e quella dil contuorn che sa en principi buca esser outra che la *romontscha*.

In nunenconuschent d'in dils treis marcaus grischuns ha enzacu schau dar el tgau enzacons bials versets che deigien restar vers per adina: pertgei mintgin duei carezar siu tschespet, sia preziosa ierta oravontut.

Ils treis marcaus   *Ilanz, Chur und Maienfeld
sind die schönsten Städt' der Welt.
Doch wär'Ilanz nicht dabei
wär'es nichts mit allen drei!*

Bibliografia

Differentas lavurs enconuschentas da Fr. Purtscher, Pader Iso Müller, E. Poeschel; plinavon lavurs da E. Tobler, G. Gadola, A. Maissen, R. Ragaz, Fr. Pieth, J. U. Hubschmied ed auters. Audienzas de Pader Flurin Maissen, W. Burkart e notizias da Gieri Casura.

